

מבוא: מנתץ הפסילים

אביעזר רביצקי

הוא לא היה נביא. הוא היה איש חכם, חד עין, שידע לראות את מה שאנו לא ראינו והיטיב לצפות את שאנו לא צפינו. הוא גם לימד אותנו לפנות אל דברי הנביאים הקדומים ולקרוא בהם אחרת מכל מה שהורגלנו בו. אנו נהגנו תמיד להציב את עצמנו בצדם של הנביאים: הרי הם דיברו "עליהם", לא עלינו, הם זעקו נגד הרעים, לא נגדנו, ואנו דימינו לעמוד עמם ולמחות כמותם בקול גדול נגד החטאים ונגד החוטאים. עד שקם ישעיהו ליבוביץ והפך את הקערה על פיה: כאשר הוא ציטט את נבואות התוכחה, הנביאים קמו לתחייה ועמדו מולנו, נגדנו, תבעו את תביעתם מאתנו ומחו נגד מעשינו אנו. כאשר הרעים בקולו את דברי יחזקאל – "עמדתם על חרבכם [...] והארץ תירשו?" – למדנו לפתע שלא רק נבואות הנחמה אלא גם נבואות הזעם נוגעות בנו ותוקפות את העצבים הרגישים ביותר של קיומנו.

אמרתי פעם לליבוביץ שיש "הפטרה" אחת, פרק בספרי הנביאים שנהוג לקרואו בתפילת שחרית של שבת, שלא הייתי רוצה להתכבד בקריאתו לפני הציבור. כוונתי היתה לצוואת דוד המלך לבנו שלמה, ערב מותו, העוסקת בנקם ובשפיכות דמים. "אינני עורך סלקציה אישית במקרא", אמרתי, "אולם הרעיון שזה דבר האחרון של דוד מלך ישראל מקומם אותי, ולכן לא אוכל לשמש שליח ציבור בעניין זה". מה השיב ליבוביץ? "פרק זה אהוב עליי יותר מכל פרק אחר בתנ"ך. הוא בא ללמדנו כיצד השלטון משחית, אפילו את דוד מלכנו נעים זמירות ישראל". אינני יודע מדוע הופתעתי תחילה מקריאה חתרנית זו. הרי זה היה האיש: מנתץ המוסכמות, אנטייזה לכל הרגלי החשיבה שלנו, מי שערער על כל האמיתות השגורות בפינו ואילץ אותנו לבחון אותן מחדש השכם והערב. סוד כוחו של ליבוביץ לא היה בתלמידים שהלכו בדרכו. אפשר למנות על כף יד אחת את מספרם של אלה שדבקו בתורתו כנתינתה ואימצו אותה רובה ככולה. ואולי טוב שכך. אולם מאות ואלפים, ואני בתוכם, רואים אותו מולם שוב ושוב ואנו נאלצים להתמודד עמו בבואנו לנקוט עמדה בשאלות היסוד של חיינו ומותנו, שאלות של אמונה, ערכים, מדע, אידאולוגיה, פוליטיקה. אני כשלעצמי מוצא את עצמי מסכים עמו, מתווכח עמו, מאוים על ידו, דוחה מעליי את ביקורתו אך מתייסר שוב ושוב אל מול כוחה המהפנט.

ליבוביץ הציב סימן שאלה על הכול, אך הוא עצמו היה סימן קריאה, סלע מוצק, איש התשובות, לא איש השאלות. נראה שגם בכך היה טמון סוד קסמו לרבים. הם האמינו לתומם כי "יש מי שידע", יש מי שמציע פתרון רהוט ונחרץ.

אולם הוא היה גם איש אמיץ, ללא חת. מעולם לא הכרתי איש שכה מעט ניסה לשאת חן בעיני שומעיו. לעתים, כשראיתי אותו נאבק בכול ושולח את חציו השנונים לכל עבר, דימיתי בלבי כאילו איש זה איננו זקוק כלל לחיבה או לאהבה, רק לבירור הנוקב. אמנם כן, היו גם שעות אחרות, כאשר התבוננתי בו מקרוב וראיתי לפניי דמות אחרת, אחרת מאוד – חמה, אבהית, שגם היא זקוקה לתשומת לב כאחד האדם.

רבים ממעריציו של ליבוביץ לא עמדו על המניע הדתי העמוק שהדריך אותו במסעו הביקורתי העקשני, מסע ניתוח האלילים. אמונתו הדתית היתה מיוסדת כולה על השלילה, שלילה לשם שמים. האדם הדתי, לפי ליבוביץ, הוא אדם החייב לעבור על פני כל דבר בעולם, על כל חפץ וכל סמל, על כל ארץ וכל עם, ולהסיר מהם את כתר המוחלט והטוטלי. וככל שהבריות דבקות בדבר זה בלהט וככל שהן מייחסות לו מעמד של קדושה, כן יש לנתן אותו ביד קשה יותר ולקרוע מעל פניו את המסווה האלילי. זהו שורש המונותאיזם של ליבוביץ: אין קדוש אלא הקב"ה לבדו, ואין ערך אלא הוא לבדו.

לדעתי, זהו גם סוד הסתירות המתגלות במשנתו. ליבוביץ לא ביקש מעולם לבנות לו פילוסופיה שיטתית חיובית, לא תורת סוד ולא תורה היודעת את הסוד. שוב ושוב שאל את עצמו מיהו היריב שיש לקדש עליו מלחמה בעת הזאת, מיהו זה המשחית את הערכים או את האמונה, ואז יוצא להסתער עליו בכל כוחו האינטלקטואלי ולהטו הרטורי. ומכיוון שהיריב השתנה מעת לעת, גם התגובה והמחאה הנדרשות שינו את דמותן מעת לעת. אולם תמורה זו התבקשה מעומק מחשבתו ואמונתו של האיש. באופן פרדוקסי, התמורה היא ה"שיטה". שכן אינה דומה המחאה הדתית שנדרשה בעיניו מול רבנים חרדים בשנות החמישים למחאה הדתית שהתבקשה בעיניו מול הראי"ה קוק, ואינה דומה המחאה מול הרב קוק האב למחאה נגד הרב קוק הבן. לא הרי הוויכוח המוקדם עם אנשי "ברית שלום" כהרי הוויכוח המאוחר עם דוברי השוביניזם הישראלי. ולא הרי המאבק נגד הממלכתיות של בן-גוריון כהרי המאבק נגד המיליטריזם של יורשיו על כס השלטון.

גם התמורה העמוקה שהתחוללה בדעותיו של ליבוביץ בענייני דת ומדינה היתה תלויה בכך, ולדעתי רק בכך. אמנם בראשית הדרך הוא תפס את מדינת ישראל כאתגר דתי מובהק, כמצע הכרחי לשם הגשמת התורה כתורת חיים, ואילו באחרית הדרך הוא שלל בקנאות מן המדינה כל משמעות דתית. אולם בניגוד לדעתם של רבים וטובים, לא אכזבה היתה כאן וגם לא ויתור כפשוטו. הסכנה האקטואלית היא שהשתנתה, היריב הוא שהמיר את דמותו במרוצת השנים, החל באורתודוקסיה ששללה את עצם הלגיטימיות של מדינה יהודית בזמן הזה ועד האורתודוקסיה שרוממה וקידשה את המדינה הקיימת ועשתה אותה "יסוד כיסא ה' בעולם". אשר על כן, גם השלילה לשם שמים נאלצה להחליף את פניה.

ואמנם, לפי עיקרון זה נהג ליבוביץ עצמו להסביר את הניגודים שמצא בעמדותיהם של נביאי המקרא. לדבריו, אינה דומה הסכנה הרוחנית שריחפה על העם בימי ישעיהו, היינו אלילות כפשוטה, עבודת עץ ואבן, לאיום הרוחני שריחף אחר כך בימי ירמיהו, היינו האלהה של הארץ, של העיר והמקדש. לפיכך גם התגובה הנבואית השתנתה מדור לדור. אולם המגמה הדתית העקרונית היתה אחת ואין בלתי: "קדוש הוא רק מי שמעבר למציאות". ושוב, גם כאן לא אמר ליבוביץ את דברו רק על גיבורי המקרא ועל בני דורם אלא גם עלינו ועל בנינו ועל דורותינו, ואולי בודעין ובלא יודעין דיבר גם על עצמו ועל המחאה ה"נבואית" שהעמים על כתפו.

אפילו המשיח לא ניצל מנחת זרועה של מלחמת קודש זו. בראשית דרכו ייחס ליבוביץ לאמונה המשיחית ערך מתקן ובונה. אמנם גם לפי דבריו באותם הימים הגאולה אינה עובדה, המשיחיות אינה נטועה בתוכנו ואינה מגוננת עלינו, אולם הוא ראה בה אמונה רוממה ותובענית, העומדת תמיד מול המציאות, מציבה לפניו אתגר ודורשת במפגיע את תקנתה. רק מאוחר יותר, כאשר פשתה בתוכנו משיחיות פוליטית וולגרית, נראה היה כי ליבוביץ דוחה מעליו לחלוטין את התקווה המשיחית ורואה בה חולשה של כוח הרצון ונסיגה מן האמונה באל אחד. אין שני מלכים משמשים בכתר אחד.

אִישׁ־שֶׁקֶט זה וערנות זו הם שאפשרו לו לצפות מראש רבים מן המשברים ומן הטלטלות שעברו עלינו. עוד בטרם הבנו זאת, הוא התרה בכולנו פן שליטתנו בעם אחר תשחית את מידותינו ותהפוך את ערינו לקסרקטינים מבוצרים. עוד בטרם הכירו בכך הוגים דתיים אחרים, הוא חזה את הסכנה הדתית הגלומה ב"חקיקה הדתית". הוא גם היה מן הראשונים שהתריעו ברבים מפני רעתו של הקיפוח העדתי. אולם מטבע הדברים, הוא גם טעה טעויות ניכרות. לטעמי, הטעות הקשה שבהן היתה מגולמת בניתוק הנוקשה בין דת למוסר. אמת, ליבוביץ אמנם ביקש להבטיח בכך את עצמאותה של הדת, לגונן עליה מפני רדוקציה אל המוסר ומפני הבלעה גמורה בתוך ההומניזם האירופי. אך הוא לא ידע כי יבואו ימים שיתהפכו בהם היוצרות ודווקא המוסר האנושי הוא שיידחה מפני ה"דת", ימים שהניתוק בין השניים יאיים לשוות לתורה פנים של אכזריות ומשטמה. כך קרה, למר גורלו, שדווקא אלה מבני זמננו הרחוקים ממנו ביותר – הימין הדתי־הקיצוני מצד אחד והקבוצה החילונית־הוולגרית מצד אחר – הם הנאחזים לפתע בכנף בגדו והם המצטטים מפיו דברים רהוטים וסדורים על הסתירה שבין תורה למוסר.

ליבוביץ היה איש רנסנס: כימאי ורופא, פילוסוף ותאולוג (לאמיתו של דבר, אנטי־תאולוג), מוכיח בשער, מנתח פוליטי, נואם כריזמטי, שחקן, לוחם ללא חת, עורך האנציקלופדיה העברית, איש שרק מעטים תרמו כמותו להשכלתם של בני דורו. אולם מי שהכירוהו מקרוב ראו בו בראש ובראשונה מורה, איש דברים שבכל מאודו חשק ללמד, לחזור וללמד עוד ועוד. הוא נהג להיענות כמעט לכל

הזמנה: היה נוסע בבוקר באוטובוס לצפון הארץ ללמד שיעור בכיתת בית ספר, והיה נוסע בערב לדרום הארץ להרביץ תורה פוליטית במתנ"ס של עיירת פיתוח. ולא ידע לאות. זכורני, לפני שנים, נסע המורה הזקן עם קבוצת מורים צעירים ל"ליל שימורים ולימודים" בקריית שמונה. במהלך הנסיעה לא חדל האיש לדבר, להסביר ולשכנע. כשהגענו ליעד, הוא נשא את הרצאת הפתיחה. כשהתפלגנו לסדרת שיעורים מקבילים, הוא היה המורה היחיד שלימד שני שיעורים רצופים בזה אחר זה. כשהתכנסנו לסימפוזיון מסכם, הוא עמד בראש המדברים. גם בדרך הארוכה חזרה לירושלים לא חדל מן הבירור המלומד. עם עלות השחר, כאשר הגענו לביתו, קפץ בזריזות מן המכונית ואמר: "בעוד שעתיים עלי לקום לתפילת שחרית במניין". כאשר שאלתי כיצד אין הוא מתעייף מלדבר כך שעות ארוכות ללא הפסקה, ליבוביץ תמה עליי: "קשה לדבר? קשה להקשיב לאחרים!". אנחנו חסרים היום את הדיבור הזה, אני חסר אותו, את האיש הנדיר הזה שירעים עלינו בקולו ויוכיח אותנו על פנינו.

לציון מאה שנים להולדתו של ישעיהו ליבוביץ התכנסו במכון ון ליר בירושלים אנשים ונשים שלמדו מפיו תורה, מדע ופילוסופיה, וחזרו לדון במשנתו, אגב התמקדות בשאלת היחס בין שמרנות לרדיקליות. קצתם התלבטו בדבריו, קצתם הסכימו עמם וקצתם חלקו עליהם, אך כולם הושפעו מהם ונסערו בעקבותיהם. בספר זה מקובצים יחדיו מאמרים ומסות מגוונים שהתחברו בעקבות הכינוס. מצד אחד הוא משקף את עומק העניין שהאיש ומשנתו אינם חדלים לעורר גם לאחר שקולו נדם, ומצד אחר הוא מבטא את להט הוויכוח והביקורת שגם הם לא גוועו במרוצת השנים. נושאי המאמרים נבחרו בידי הכותבים, ולמרבה העניין רבים מהם העדיפו להתרכז דווקא בהשקפותיו הדתיות. ימים יגידו אם גם בעתיד תעמוד סוגיה זו במוקד הדיון הביקורתי שיוקדש לעולמו ולכתביו של ישעיהו ליבוביץ.

ברצוני להודות לד"ר שמשון צלניקר, ראש מכון ון ליר בירושלים, שנתן את ברכתו ותמיכתו לספר; לרב פרופ' נפתלי רוטנברג, יוזם הכנס; הערכה ותודה לדפנה שרייבר, מנהלת תחום תרבות וזהות יהודית במכון ון ליר בירושלים, שבעבודה יצירתית הפכה את הכנס לאירוע מיוחד בשיח האקדמי והציבורי שלנו. לצוות מחלקת הפרסומים של המכון, לשרה סורני, לגלית שמאע וליונה רצון על המחויבות העמוקה והמקצועית בהבאת הספר לדפוס, לנילי לנדסברגר על עריכת הלשון הנאה והקפדנית. יעמדו כולם על הברכה.

מכון ון ליר בירושלים, יולי 2006